

Олексій ОСКИРКО

НОМІНАЦІЯ ОБРЯДОВИХ СТРАВ ВЕСНЯНОГО ЦИКЛУ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (39) 2018

УДК 811.161.2'373.2 (477.43/44)

Оскірко О.П. Номінація обрядових страв весняного циклу у східноpodільських говірках; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано назви на позначення обрядових страв весняного циклу. З'ясовано, що переважна більшість лексем – питомі лексеми та їх деривати, рідше – однослівні найменування, утворені внаслідок метафоричного перенесення назв птахів на вироби з тіста. Визначальними диференційними ознаками у лексико-семантичній групі на позначення обрядових страв весняного циклу є «розмір», «місце виготовлення», «колір».

Ключові слова: назви обрядових страв, східноpodільські говірки, способи номінації, однослівні найменування, аналітичні найменування.

Постановка проблеми. Мова, як найважливіша форма спілкування, розглядається науковцями як модель світу людини, важливий культурний текст, який передає історію народу, її еволюцію культури тощо. Свого часу Лео Вайсгербер зауважив, що різноманітність і мінливість – найвищезначальніші ознаки мови людини, адже найкраще досліджувати дану особливість мови саме на говірковому мовному матеріалі, якому властиві природність, характерна відсутність суб'єктивізму, консерватизму. Обрядова лексика є однією з архаїчних груп, адже несе інформацію про традиційну духовну культуру українців, звичаї, атрибутику тощо.

Аналіз останніх досліджень і результатів. Номінацію обрядових і святкових страв в українському мовознавстві досліджували Л. Артюх (Артюх), М. Волошинова (Волошинова), Л. Борис (Борис), В. Різник (Різник), Є. Турчин (Турчин), Е. Гоца (Гоца), Н. Загнітко (Загнітко). Принагідно до тематичної групи лексики на позначення обрядових страв зверталися шукачі та дослідники родинної обрядовості в різних регіонах, зокрема: Полісся – В. Конобродська, П. Романюк, Наддніпрянщини – Н. Грозовська, Гуцульщини – М. Бігусяк, Г. Мазур, Слобожанщини – К. Глуховцева, І. Магрицька, Надсяння та Наддністрянщини – В. Різник, Бойківщини – Л. Болібрух, Донеччини – В. Дроботенко, Поділля – С. Творун та ін.

Діалектна лексика Східного Поділля неодноразово була предметом наукового дослідження, тематичні та лексико-семантичні групи окресленого ареалу так чи інакше описані в лінгвістичних студіях. Лексика на позначення їжі, а саме, лексико-семантична група на позначення обрядових страв весняного циклу в східноpodільських говірках ще не була предметом спеціального дослідження, що й визначає **актуальність** розвідки.

Мета статті – проаналізувати номінації обрядових страв весняного циклу, дослідити їх семантичну структуру, визначити основні моделі номінації. Реалізація поставленої мети передбачає ви-

рішення таких **завдань**: виявити функціональну активність аналізованих лексем; визначити найбільш продуктивні способи утворення номенів.

Фактичним матеріалом для дослідження стали власні експедиційні записи, здійснені протягом 2015 – 2017 рр. у населених пунктах західних районів Черкащини, східних – Вінниччини, північно-східних – Одещини, північно-західних – Кіровоградщини.

Виклад основного матеріалу. Цикл весняних свят традиційно характеризувався піснями, іграми, хороводами, поверненням із теплих країв перших птахів. Саме птахи за віруванням предків на крилах несли весну, в образі птахів прилітали душі новонароджених, охоронці нового врожаю [1].

Найбільш величним християнським святом весняного циклу є Великдень, яке передбачає приготування різноманітних страв і поєднує в собі як язичницькі ритуали, так і церковні обряди. Місцеві жителі ретельно і відповідально готуються до свята, дотримуючись обрядів і звичаїв весь передвєликодній тиждень. Особливих відмінностей в репертуарі обрядових страв на Східному Поділлі не виявлено, кухня традиційно не вирізняється від тієї, яку готували на Різдвяні свята, проте головними атрибутами столу були паска і яйце (крашанки, писанки).

Вироби з хліба віддавна мали ритуальні й обрядові функції, є невід'ємними атрибутом родинних та календарних циклів. Обрядовим хлібом на Великдень є *паска* – солодкий здобний хліб циліндричної форми, який випікають напередодні Великодня. На позначення виробу у досліджуваних говірках вживають лексеми *паска*, *пасочка* (Плн, Тп, Клб, Жр, Снх, Ск, Трг, Юр, Лщ, Пн, Зр, Чй, Сч, Сн, Клд, Лк, Шм, Йс, Мч, Хм). Лексема *паска* – запозичення із грецької мови: гр. *πάσχα* є фонетичним варіантом *πάσχα* 'пасха'. Окремі етимологи пояснюють виникнення лексеми *паска* на слов'янському ґрунті (ЕСУМ, т. 5, с. 305).

Рецепти приготування *паски* надзвичайно різноманітні. У досліджуваних нами говірках на

позначення посвяченого у церкві великоднього хліба вживають атрибутивні словосполучення *св'ячена паска* (Шм, Йс, Мч, Лк, Гнн), *посв'яче^{на} паска* (Жр, Снх, Ск, СХ), *осв'яче^{на} паска* (Плн, Тп, Клб, Жр, Снх, Ск, Трг, Юр), утворені за моделлю «прикметник + іменник *паска*». З мовлення діалектоносіїв фіксуємо особливості випікання обрядового хліба: *дл'а паски |роблат' рос|чину / додаїуть' |дрожед'ів / |їайц'а / |сахар / |гарно зби|вайут' усе / додаїуть' |борошно / зам'ішуйут' гар|нен'ко на молоц'і / |т'істо нас|тойуєц'а / |пот'ім наку|даїу у |хворми / у |хвормах |т'істо шче п'ід|ходит' / |пот'ім йак п'ід'їїшло гар'нен'ко / |тод'і у п'іч кладу у |хворми і вип'їкаїу //* (Окс).

Готову спечену паску прикрашали різними способами: поливали цукровою пудрою, посипали маком чи фарбованим пшоном. Осібно в досліджуваних говірках на позначення поливки для паски уживають лексеми *|гогел'-|могел', цукрова пудра, полїука з |цукру, мас|тика*.

Архілексема *паска* входить до складу двослівних номінацій, у яких атрибутив передає ДО «розмір»: *паска мален'ка, паска ма|ла, паска ве^{ли}ка, паска |доуга, паска цил'індрична*, ДО «місце виготовлення»: *паска до|машина, паска мага|зин'а, паска |купле^{на}*, ДО «колір»: *паска |б'іла, паска |жоўта*.

У більшості говірок української мови лексема *паска* функціонує з таким же значенням «солодкий великодній хліб циліндричної форми».

Одним із важливих елементів святкового столу є свячене *яйце*, яке вживають першим, після освячення в церкві. У різних населених пунктах обстеженого континууму із яйцем пов'язані різні звичаї та традиції. ДО «призначення» жителі Східного Поділля розрізняють найменування назв *пас|хал'н'і |їайц'а* (Шм, Йс, Мч, Лк, Хм, Тп, Крт, Тр, Клн, Жр, Снх, Ск, Уг, Чй, Зр, Лщ, Бт, Гр, Сч, Сн, Юр, СХ, Трг, Рс, Рз, Глм, Плс), *св'ячен'і |їайц'а* (Жр, Снх, Ск, СХ), *благ|ов'існ'і |їайц'а* (Рз, Тр, Жр, Снх, Ск, СХ, Хр, Глм, Плс, Юр, Клд), *по|минал'н'і |їайц'а* (Лк, Шм, Йс, Мч, Хм, Лщ, Бт, Грг, Сч, Сн, Тп) – словосполучення із чітко вираженою прозорою мотивацією, а також найменування, утворені за моделлю «іменник яйце + прийменник + мотивований іменник»: *|їайц'а на про|водки* (Жр, Снх, Ск, СХ), *|їайц'а на |гробки* (Шм, Йс, Мч, Лк, Юр), *|їайц'а на |могили* (Мч, Хм, Тп, Клб, Жр, Снх, Ск, Трг, Юр).

Лексема *яйце* від прасл. **jaъse* – деминутива з суфіксом *-ьс-е від *jaъe* або приставного *j- -*aje* «яйце». Одностайної думки щодо походження лексеми в науці немає, проте спорідненість приписують з лат. *avias* «птаха» та грецьк. «орел». Лексема відома ще староукраїнській мові [7], у сучасній українській мові лексема *яйце* має первинну семантику (СУМ, т. 11, с. 631-632). Із такою семантикою лексема побутує в більшості говірок української

мови (Сабадош, Різник, Волошинова, Турчин, Загнітко, Борис).

На позначення вареного яйця в досліджуваних говірках зафіксовано лексему *їайце* (Нд, Ів, Юр, Жр, Снх, Ск, Тп, Трг, Рс, Крт, Кбр, Глм, Тр, Плс, Об, Зл, Окс, Дб, Крс, Крс, Юр, Крб, Клд, Гнн), множинний іменник *|їайц'а*, а також *їайечко, їайечка* (Лк, Шм, Йс, Мч, Хм, Мх, Цю, Уг, Чй, Хр, Сч, Сн, Пн, Лщ, Бт, Гр, Жр, Снх, Ск, СХ, Ів, Тр, Рз, Окс, Дб, Крб, Клд, Гнн).

На свято Великодня традиційно фарбують або розмальовують яйця. На позначення таких яєць зафіксована лексеми *|крашанки* «великодні крашені яйця» (Кнл, Шм, Жр, Йс, Мч, Хм, Цб, Рс, Лщ, Бт, Уг, Чй, Пн, Сн, Сч, Тр, Дб, Клд), *|писанки* «великодні розписані яйця», а також *|писаночки* (Мч, Хм, Мх, Цю, Уг, Чй, Хр, Сч, Сн, Пн, Лщ, Бт, Гр, Жр, Снх, Ск, СХ, Ів, Тр, Рз, Окс, Дб, Крб, Клд). Лексеми мають чітку прозору мотивацію – *|писанка, |писаночки* мотивовані дією *|писати* (<псл. *rysati*) (ЕСУМ, т. 4, с. 375–376), *|крашанка – |красити* (<псл. *krasa*) (ЕСУМ, т. 3, с. 76–77). Спорадично в досліджуваних говірках виявлено аналітичні найменування *|їайц'а |крашан'і, |їайц'а |писан'і, |їайц'а роз|писан'і, |їайц'а по|фар|бован'і*. У більшості говірок української мови аналізовані лексеми функціонують з таким же лексичним значенням, відмінність спостерігається в акцентуаційних особливостях окремих ареалів південно-західного наріччя (Різник, Турчин, Гоца, Сабадош, Борис).

На свято зустрічі весни – випікали калачі чи куличі, пташок. На свято Сорока святих «... у кожному господарстві <...> хазяйка робила 40 книшків, колачків, бубликів або булочок, схожих за формою на пташок. Для цього з маленького шматочка тіста робили качалочку, зав'язували її вузликом, розплескували кінці, наче гребінчик і хвостик, і запікали» [1]. На позначення таких виробів у східноpodільських говірках зафіксовано лексему *|жайворонки* (Лк, Шм, Йс, Мч, Хм, Мх, Цю, Уг, Чй, Хр, Жр, Снх, Ск, СХ, Ів, Тр, Рз, Окс). Словник сучасної української мови та Словник за редакцією Б. Грінченка номен *жайворонки* реєструють як багатозначну (СУМ, т. 2, с. 505; Грінченко, т. 2, 471).

Похідними від назв птахів у досліджуваних говірках зафіксовано найменування хлібних виробів, виражені лексемами *|голуб* та деминутиви *го^ллубок, го^ллубочик*.

Багатозначна лексема *|голуб* на досліджуваному ареалі функціонує в тому ж значенні, що й літературній мові: «птаха ряду голубоподібних із різнобарвним пір'ям та великим волон», «виріб із тіста у вигляді такої птиці», «прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці» (СУМ, II, с. 118). Лексема активно функціонує в діалектах української мови зі схожим значенням, що й у аналізованих говірках.

У говірці с. Угловата Христинівського р-ну Черкаської обл. на свято 40-ка святих випікають *голубіки* 'вироби з тіста у формі голуба', що символізують добробут і розмноження. Невеличкі калачі у вигляді пари голубів, що є символом любові, пошани, дружби, перебувати в парі – в говірці с. Ліщинівка Христинівського р-ну Черкаської обл.; випікають для запрошення гостей на заручини або весілля.

Серед інших виробів, зокрема з тіста, в обрядовості весняного циклу посідає *калач*. Питома лексема **kolacь* 'печений хліб круглої форми, що мав обрядове призначення', похідного від **kolo* (ЕСУМ, т. 2, с. 348). В основі мотивації лексеми *калач* округлена його форма – коло, що є символом щастя, добробуту (ЕСУМ, т. 2, с. 348), а також зовнішня схожість до Сонця, в образі якого віддзеркалення нашого національного обличчя, споконвічного прагнення народу до волі, удосконалення, краси й сонця [1]. У досліджуваних говірках лексема *калач* та фонетичний варіант *калч* має широку семантичну структуру. Осібно зафіксовано демінутив *калчик*, що у східноподільських говірках вживається на позначення багаторічної рослини родини мальвових із рожевими пелюстками або червоними квітками, та хатніх квітів (СУМ, т. 4, с. 76).

День святого Юрія у нашого хліборобського населення завжди був у пошані. З цим днем у християн пов'язано багато традицій і звичаїв. Особливістю відзначається страви, приготовлені в цей день, переважно з молочних продуктів. Це пов'язують з масовим окотом кіз та овець, вигонном худоби на пасовисько [1]. На Східному Поділлі особливо значення на Юрія мали страви з *молока*. На позначення цих страв у досліджуваних говірках уживають словосполучення *молоко холодне* 'заходляне молоко з крохмалем посипане цукерками' (Жр, Снх, Ск, СХ, Тр, Ів, Нд, Клн, Плс, Глм, Об, Окс, Гнн), *молоко холодне* 'згущене варене молоко' (Лщ, Бг, Сч, Сн, Хр), утворені атрибутивним зв'язком за моделлю «іменник *молоко* + прикметник», а також однослівні найменування *молочне* 'варене коров'яче молоко' (Жр, Снх, Лщ, Уг, Рз, Тп, Рс, Хр), *молочка* 'страва з молока з родзинками' (Цб, Жр, Снх, Лщ, Рс, Уг), *холодне* 'молоко зварене з крохмалем' (Шм, Йс, Мч, Мх, Цб, Рс, Тп, Тр, Кбр, Крт, Крс, Юр, Крб, Клд), *холодне* 'остуджена в холодильнику страва з молока і печива' (Шм, Йс, Мч, Мх, Цб, Рс, Тп, Тр, Кбр, Крт, Крс, Юр, Крб, Клд). Рецепти приготування найрізноманітніші. Особливістю відзначалися страви з додатковими інгредієнтами: печивом, родзинками, цукерками тощо.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / ред. кол.: В. М. Русанівський (гол.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983. – 743 с.
3. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – Торонто, 1959. – Т.1.

Висновки. Отже, на позначення обрядового хліба в досліджуваних говірках функціонує архілексема *l'аска*, що входить до складу двослівних номінацій, у яких атрибутив передає ДО «розмір»: *l'аска мален'ка*, *l'аска малла*, *l'аска ве'лика*, *l'аска l'доўга*, *l'аска цил'індрична*, ДО «місце виготовлення»: *l'аска дол'машина*, *l'аска мага'зин:а*, *l'аска купле'на*, ДО «колір»: *l'аска l'б'іла*, *l'аска l'жоўта*. Переважна більшість назв – питоми лексеми або їх деривати, утворені за моделлю «прикметник + іменник»: *св'а'чена l'аска*, *посл'аче'на l'аска*, *осл'аче'на l'аска*, рідше – трикомпонентні словосполучення: *l'айц'а на провoд'ки*, *l'айц'а на грoб'ки*, *l'айц'а на мoгил'ки*, утворені за принципом «іменник *ййце* + прийменник + мотивований іменник». Визначальними диференційними ознаками у лексико-семантичній групі на позначення обрядових страв весняного циклу є «розмір», «місце виготовлення», «колір».

Список обстежених населених пунктів:

Шм. – Шамраївка Сквирського р-ну Київської обл.; Йс. – Йосипівка; Мч. – Мечиславка, Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.; Лк. – Лукашівка, Літинського р-ну Вінницької обл.; Хм. – Хомутиці, Калинівського р-ну Вінницької обл.; Тп. – Тополівка, Теплицького р-ну Вінницької обл.; Жр. – Журавка, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Уг. – Угловата, Христинівського р-ну Черкаської обл.; Чй. – Чайківка, Христинівського р-ну Черкаської обл.; Пп. – Попудня, Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Нд. – Надлак, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Окс. – Оксанино, Уманського р-ну Черкаської обл.; Дб. – Добра, Маньківського р-ну Черкаської обл.; Гнн. – Ганнівка, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Лщ. – Ліщинівка, Рз. – Розсішки, Хр. – Христинівка, Сч. – Сичівка, Сн. – Синиця, Христинівського р-ну Черкаської обл.; СХ. – Скалівські Хутори, Снх. – Синоха, Трг. – Торговиця, Нд. – Надлак, Ск. – Скалева, Ів. – Іванівка, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Юр. – Юріївка, Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл.; Рс. – Русалівка, Маньківського р-ну Черкаської обл.; Крт. – Крутогорб, Гайсинського р-ну Вінницької обл.; Кбр. – Кобринове, Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Глм. – Гольма, Балтського р-ну Одеської обл.; Тр. – Тарасівка, Звенигородського р-ну Черкаської обл.; Плс. – Плоске, Об. – Обжиле Балтського р-ну Одеської обл.; Зл. – Заліське, Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Крс. – Красногірка, Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; Клд. – Колодисте, Уманського р-ну Черкаської обл.

4. Конобродська В. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говірках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / В. Л. Конобродська. – Львів, 1999. – 21с.
5. Мартынов В. В. Проблема славянского этногенеза и методы лингвогеографического изучения Припятского Полесья // Советское языкознание. – 1965. – № 4. – С. 69-81.
6. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України / упоряд. М. М. Красиков. – Харків: АТОС, 2008. – 558 с.
7. Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV – XVII століть: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова”. Інститут укр. мови НАН України. – Київ, 2009. – 242с.

Список використаних джерел:

Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1–2; **Борис** – Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівецький нац. ун-т. Чернівці, 2015. 330 с.; **Волошинова** – Волошинова М.О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослов'янських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова». Луганський нац. ун-т. Луганськ, 2014. 301 с.; **Грінченко** – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / Київ, 1907–1909. Т. 1 – 4; **Дзензелівський** – Дзензелівський Й. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ужгород, 1958, 1960. Ч. I–II; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. кол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1982; **Гоца** – Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах : монографія / Е. Д. Гоца ; відп. ред. І. В. Сабадош. – Ужгород : Гражда, 2010. – 360 с.; **Загнітко** – Загнітко Н. Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. «Українська мова». Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2011. 453 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1970; **Сабадош** – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.; **Турчин** – Турчин Є. Д. Назви їжі на Східному Поліссі / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2012. – 347 с.; **Онишкевич** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1–2; **Різник** – Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського су-міжжя: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова». Львівський нац. ун-т. Львів, 2016. 370 с.

Алексей ОСКИРКО

**НОМИНАЦИЯ ОБРЯДОВЫХ БЛЮД ВЕСЕННЕГО ЦИКЛА
В ВОСТОЧНОПОДОЛЬСКИХ ГОВОРАХ**

Аннотация. В статье проанализированы названия для обозначения обрядовых блюд весеннего цикла. Выяснено, что подавляющее большинство лексем – удельные лексемы и их дериваты, реже – однословные наименования, образованные в результате метафорического переноса названий птиц на изделия из теста. Определяющими дифференциальными признаками в лексико-семантической группе на обозначения обрядовых блюд весеннего цикла является «размер», «место изготовления», «цвет».

Ключевые слова. Названия обрядовых блюд, восточноподольские говоры, способы номинации, однословные наименования, аналитические наименования.

Oleksiy OSKYRKO

**THE SPRING-CYCLE RITUAL DISHES NOMINATIONS
IN EASTERN PODIL DIALECTS**

Resume. The article represents the names and definitions of spring-cycle ritual dishes. It is distinguished that the most popular lexemes are specific tokens and their derivatives, less commonly used are one-word names, formed as a result of the metaphorical transfer of birds' names to pastry. The defining differential features for lexical-semantic group of the spring-cycle ritual dishes are "size", "place of production", "colour".

Key words: names of ritual dishes, Eastern Podil dialects, methods of nomination, one-word names, analytic titles.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2018 р.

© Оскирко О.П., 2018

Оскірко Олексій Павлович – викладач української мови та літератури Деснянського економіко-правового коледжу при Міжрегіональній академії управління персоналом (м. Київ); здобувач кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.